

מעבדאללה ועד עבדאללה: מדיניות ירדן כלפי ירושלים:
הקשרים אזוריים ולאומיים - תקציר

מגיש: שי הר-צבי

עבודת מחקר זו בוחנת באופן מקיף את השינויים שחלו במדיניותה ובהתנהגותה של ממלכת ירדן כלפי ירושלים והמקומות הקדושים בה, מאז ימי המלך עבדאללה הראשון ועד תקופת שלטונו של נינו, המלך עבדאללה השני. בנוסף לכך, בעבודה זו נבחן לראשונה הקשר הישיר בין התפתחות הזהות הלאומית הירדנית הייחודית לאחר מלחמת 1967 לבין היחס של הממסד ההאשמי לירושלים מאז.

לשם כך, נבחנו חמש תקופות עיקריות בתולדות ממלכת ירדן: תקופת שלטונו של המלך עבדאללה עד לרציחתו ביולי 1951; חמש עשרה שנות שלטונו של המלך חסין על ירושלים עד לשנת 1967; מאובדן הגדה המערבית וירושלים במלחמת 1967 ועד לראשית שנות התשעים; מהסכם השלום בין ישראל לירדן ועד למותו של המלך חסין, ומעלייתו של המלך עבדאללה השני לכס המלוכה ואילך.

הטענה המרכזית העולה מן הבחינה הזו היא שלכל אחד ממלכי ירדן היתה זווית ראייה אחרת ביחס לירושלים, הן בממד הגאו-אסטרטגי, הן במרכיב הפנים-ירדני והן בהיבט הדתי-אישי, באופן שהוביל אותם לאמץ גישה שונה כלפי העיר, בהתאם לתפיסת עולמם ולשינויים הפוליטיים והרעיוניים שחלו בתקופתם. זאת, בדגש על ההתפתחויות במשולש ישראל-ירדן-אש"פ והתמורות שחלו בזהות הקיבוצית של הציבור הערבי-ירדני לאורכה של התקופה הנסקרת.

המבוא והחלק הראשון של עבודה זו דנים בתפיסת עולמו, במדיניותו ובהתנהגותו של המלך עבדאללה כלפי ירושלים עד להשתלטותו עליה במהלך מלחמת 1948 ולאחריה. מהמחקר עולה, כי עד למחצית השנייה של שנות הארבעים של המאה הקודמת, חרף היותה של ירושלים העיר השלישית בחשיבותה באסלאם, לא היתה הזיקה של בני המשפחה ההאשמית כלפיה דבר מובן מאליו. זאת, משום שבשנות העשרים נקודת המבט של השריף חסין בן עלי היתה מופנית לעבר המקומות הקדושים במכה ובמדינה, בעוד חזונו של עבדאללה היה, בראש ובראשונה, להקים את "סוריה הגדולה" ולכונן את בירת ממלכתו בדמשק ולא בירושלים.

רק לאחר איבוד מעמדו של השריף חסין כשומר המקומות הקדושים במכה ובמדינה ב-1924, החל להסתמן עניין גובר בירושלים, כפי שבא לידי ביטוי בקבורתו של השריף ב-1931 בסמוך למסגד

אל-אקצא. צעד זה שימש את שליטי ירדן, ובעיקר את המלך חסין לאחר אובדן העיר ב-1967, כדי להצדיק את הזיקה המיוחדת שלהם לעיר הקדושה.

מכל מקום, גם לאחר מכן, המשיכה ירושלים למלא תפקיד משני בלבד בפעילותו של עבדאללה, בין היתר, לנוכח העובדה כי לעבדאללה לא היה שום מעמד משפטי ביחס לירושלים או נגישות פיזית אליה, ועד מאי 1946 הוא אף היה חלק מהמנדט וכפוף לנציב העליון בארץ-ישראל. התפנית המשמעותית ביחסו של עבדאללה לעיר התרחשה בעקבות הודעת בריטניה על כוונתה לסיים את המנדט על פלסטין. עבדאללה הבין שבמציאות החדשה, ולנוכח כישלונו לממש את חזונו להקמת "סוריה הגדולה", נוצרה עבורו הזדמנות להרחיב את תחומי ממלכתו מערבה, ולהשתלט על העיר השלישית בחשיבותה לאסלאם.

תוצאות מלחמת 1948, ובעיקר ההשתלטות על ירושלים ועל המקומות הקדושים בה, סיפקו למלך עבדאללה את ההזדמנות לה ייחל למימוש שאיפותיו האישיות לזכות במעמד מכובד בעולם הערבי והאסלאמי, כראוי להיותו בן למשפחה ההאשמית. עבדאללה אף לא היסס לאחר המלחמה, לשתף פעולה עם מדינת ישראל, כדי לשמר את שליטתו בירושלים ובמקומות הקדושים, בניגוד לעמדת הקהילה הבינלאומית והעולם הערבי, שקראו לבנאומה של העיר.

חרף זאת, עבדאללה נמנע מלהעניק לירושלים את מעמד הבכורה בממלכה המאוחדת, וכבירה היחידה נקבעה עמאן. זאת, במטרה להבטיח את מעמדה של הגדה המזרחית כאחות הבכירה במשפחה המאוחדת, ובה-בעת למנוע את התחזקותם של גורמי האופוזיציה הפלסטינים בעיר. מנגד, הממסד הירדני פעל להאדיר את מעמדה הדתי של ירושלים, כפי שהשתקף בין היתר, בבחירתו של עבדאללה להתפלל במסגד אל-אקצא בתדירות גבוהה. מכל מקום, מדיניות הקיפוח המנהלי לצד הטיפוח הדתי, תעבור כחוט השני ביחסו של הממשל הירדני כלפי ירושלים לאורך תשע-עשרה שנות שליטתו על העיר.

הפרק השני בעבודה דן בתקופת שלטונו של המלך חסין עד מלחמת 1967. רצח עבדאללה, ב-21 ביולי 1951 - באופן סמלי, בפתח מסגד אל-אקצא, כאשר הגיע לתפילת יום השישי - ועליית נכדו, המלך חסין לכס המלוכה, חוללו מטבע הדברים שינויים רבים בממלכה. ברם, בכל הקשור לירושלים, התבלטה דווקא ההמשכיות בגישתו של הממסד ההאשמי לעיר הקדושה, גם אם בנסיבות משתנות ולמען מטרות שונות. עד מהרה התחוויר, כי במהלך חמש-עשרה שנות שלטונו על ירושלים, אימץ חסין - בדומה לסבו - מדיניות מורכבת ודואלית כלפי העיר: יד נוקשה במישור הפוליטי לעומת הבלטת מעמדה הדתי. במהלך תקופה זו הקפיד הממשל הירדני לשמור על נחיתותה הפוליטית והמנהלית של ירושלים לעומת הבירה עמאן ולהפלות אותה לרעה בהקצאת

משאבים. חסין אף דחה את כל התביעות להכיר בירושלים כבירה השנייה של הממלכה, ולכל היותר היה מוכן להכריז עליה כבירה הרוחנית ולהשוות את דרגתה המנהלית של העיר לזו של הבירה עמאן.

במקביל לצעדים אלו פעל הממשל הירדני לנצל לצרכיו הפוליטיים את המעמד הדתי - אסלאמי של ירושלים. במסגרת זו השקיע המלך חסין משאבים בחיזוק מעמד מוסדות הדת של העיר ובטיפוח המקומות הקדושים בה. הביטוי המוחשי ביותר למדיניות זו היה מפעל שיפוץ המקומות הקדושים באל-חרם אל-שריף, שנמשך כעשור והסתיים בשנת 1964. הרעיון המרכזי שעמד מאחורי מדיניות זו היה כי הפעילות להדגשת אופייה המוסלמי של ירושלים תסייע לממשל ההאשמי לבסס את הלגיטימציה לשלטונו בירדן עצמה, בעולם הערבי והאסלאמי.

דרך פעולה נוספת שנקט חסין להמחשת זיקתו לעיר, היתה הפגנת מחויבותו לשמור על צביונה הערבי של העיר כנגד הצעדים שישראל ביצעה בחלק המערבי של העיר. כך למשל, בתגובה להעברת משרד החוץ הישראלי לירושלים, ערכה ממשלת ירדן ביולי 1953 ישיבה בירושלים. עם זאת העובדה כי עברו יותר מחמש שנים מאז הכיבוש ושלוש שנים לאחר הכרזת האיחוד עד לקיום ישיבה זו בירושלים, יש בה כשלעצמה להצביע כי העיר לא היתה המוקד של החיים הפוליטיים בממלכה המאוחדת.

הפרק השלישי בעבודה דן במדיניותו של חסין בעקבות אובדן העיר במלחמת 1967. התבוסה שנחלה ירדן במלחמה הציבה את המלך חסין בפני אתגר חדש למנהיגותו, אשר איים לכרסם בלגיטימיות של ממשלו ובשרידותו של הבית ההאשמי. יתר על כן, אם עד 1967, פעל חסין להאדיר את קדושתה הדתית של ירושלים במטרה להבליט את זהותה הערבית והאסלאמית של הממלכה, הרי המציאות החדשה - ובכלל זאת מאבקי הכוח עם אש"פ - חייבה אותו לאמץ נקודת מבט מדינית אחרת ביחסו לעיר ולהדגיש את חשיבותה הפוליטית עבורו.

הקו שאפיין את מדיניותו של המלך חסין בשנים הראשונות לאחר התבוסה במלחמה, היה הניסיון להחזיר לירדן את השליטה המלאה על הגדה המערבית ועל החלק הערבי של ירושלים. לתפיסתו של חסין, ירדן נותרה האחראית לשטחים אלו, וכפועל יוצא מוטלת עליה החובה לפעול להחזרתם. לפיכך, בהתבטאויותיו הפומביות ובמגעים הדיפלומטיים שקיים לאחר המלחמה, ייחס המלך חסין מקום מיוחד לירושלים. מעבר לחשיבותה הדתית וליחס האישי המיוחד של חסין כלפיה, נתפסה ירושלים כבעיה דחופה יותר מאשר יתר השטחים הכבושים, בשל השינויים החוקתיים והפיזיים שישראל חוללה בעיר, שאיימו לפגוע באופייה הערבי-מוסלמי ולהפוך את המצב החדש לעובדה מוגמרת ובלתי הפיכה. לצד זאת, ממלכת ירדן גם המשיכה להשקיע משאבים כלכליים,

בדמות חיזוק מוסדות הדת בירושלים והמשך תשלום משכורות למורים, לפקידי העירייה הירדנית ולעובדי מוסדות הוקף, כדי להבטיח את שימור הקשר לעיר הקדושה, תוך ניצול מדיניות הגשרים הפתוחים של ישראל להעמקת אחיזתה.

הפרק הרביעי בעבודה דן בתקופה של שני העשורים מאז רעיון הפדרציה במרס 1972 ועד להצעתו של עדנאן אבו עודה באפריל 1992 לחלוקת האחריות על ירושלים (האזור היהודי במערב העיר, האזור הערבי במזרח והאזור שבתוך החומות, שלא תהיה עליו ריבונות של צד כלשהו).

המבוי הסתום בתהליך המדיני וההכרה באש"פ כנציג הלגיטימי היחיד של הפלסטינים הובילו לתחילתו של תהליך הדרגתי, אך עקבי, של פיחות במעמדה של ירדן בירושלים ולשינוי בהתייחסויותיו הפומביות של חסין לעיר. אבן הדרך הראשונה בתהליך היתה בתכנית הפדרציה, שבה חסין הכיר לראשונה באופן רשמי בנפרדות לאומית פלסטינית, ואף היה מוכן לראות בירושלים בירה של חבל פלסטיני אוטונומי, במסגרת הממלכה הערבית המאוחדת על שתי גדותיה. בעוד שבשנים הראשונות לאחר המלחמה, דרשה ירדן את החזרת ירושלים לריבונותה, הרי בעקבות הנסיקה במעמדו של אש"פ, החל חסין לראות בגדה המערבית שטח פלסטיני, אך עדיין הקפיד לדבר על ירושלים הערבית, במגמה להותיר בה דריסת רגל לירדן (אם כי חדל מלקרוא במפורש להחזרת העיר לריבונות ירדנית). החלטת ההינתקות ביולי 1988 סימנה בעיני חסין נקודת ציון נוספת, שממנה ואילך היתה גם ירושלים הערבית פלסטינית, בעוד העיר העתיקה ומקומותיה הקדושים היו מיועדים, כביכול "לריבונות האל". לתפיסתו, נוסחה זו הותירה מקום לתפקיד היסטורי עבור ההאשמים, כצאצאי הנביא מחמד, שליחו של האל.

יחד עם זאת, בניגוד להתבטאויות הפומביות מהן ניתן היה להקיש כי המלך חסין ויתר על האפשרות להחזיר לידינו את השליטה על ירושלים הערבית, ירדן השקיעה במהלך שנות השבעים והשמונים משאבים כלכליים רבים כדי לשמר את השפעתה בעיר. הדבר בא לידי ביטוי במיוחד בסיוע הכספי שהממלכה העניקה למוסדות הדת בעיר, אך גם בניסיונותיה לשמר את השפעתה בלשכת המסחר הערבית ובחברת החשמל הירושלמית. עם זאת, גם במוסדות אלו, כמו גם במוסד הוקף, חל בהדרגה כרסום ביכולת ההשפעה הירדנית, כתוצאה מהתחזקות הגורמים המזוהים עם אש"פ.

הפרק החמישי בעבודה דן בשנות ההסכמים 1993-1994. לקראת אמצע שנות התשעים הלך והחריף המאבק בין ירדן לאש"פ על ההגמוניה הפוליטית והדתית במזרח ירושלים. ירדן הגיעה לעימות בעמדת חולשה ברורה הן בכל הקשור לתמיכה הגורפת ממנה נהנו הפלסטינים מצד מדינות העולם האסלאמי והערבי, והן לגבי ירושלים עצמה, בה היתה השפעתה מצומצמת

ומוגבלת ביותר. על כן, נחלץ המלך חסין למאבק עיקש להנציח את מעמדו בירושלים כדי להניח את היסודות לתפקיד ירדני מוכר גם בשלב הסדר הקבע. ההישג המשמעותי ביותר של חסין היה הצלחתו לחלץ בהצהרת וושינגטון, ביולי 1994, ומאוחר יותר בחוזה השלום, באוקטובר 1994, הכרה ישראלית בתפקידה המיוחד של הממלכה ההאשמית במקומות הקדושים לאסלאם בירושלים ונכונות להעניק עדיפות גבוהה לתפקיד הירדני ההיסטורי בהם בעת ניהול המשא ומתן על הסדרי הקבע בין ישראל לפלסטינים. עם זאת, בהסכם השלום הסכים חסין, לראשונה מאז 1967, לוותר באופן רשמי וגלוי על כל תביעה ביחס לחלק הערבי של העיר, והיה בכך כדי לבטא את הכרתו באחריות הפלסטינית על שטח זה.

הפרק השישי בעבודה דן בניסיונות הנואשים של המלך חסין לבלום את מגמת הכרסום במעמדה של ירדן במקומות הקדושים בירושלים במחצית השנייה של שנות התשעים. חרף ההצלחה בסוגיית ירושלים בהסכם השלום, עד מהרה התחוור, כי מדובר היה בהישג על הנייר בלבד, ולא היה לו תוקף פוליטי או משפטי מעשי.

קרבות הבלימה שניהל המלך חסין לעצירת הסחף, לא הצליחו לבלום את התהליך, אלא רק להאט אותו. בעקבות הסכם אוסלו, השכילו הפלסטינים לנצל את נוכחותם בירושלים וכן את ההזדהות הגוברת של האוכלוסייה המקומית במאבק הלאומי הפלסטיני ואת התמיכה הגורפת מצד מדינות העולם הערבי והאסלאמי לקידום יעדיהם ולקביעת עובדות חדשות גם במקומות הקדושים (ולא רק במזרח העיר) על חשבונה של הממלכה ההאשמית. וכך, התהליכים שהבשילו לאיטם מאז ועידת רבאט בשנת 1974, הגיעו בשנים אלה לשיאם.

התקופה האחרונה הנבחנת היא זו של המלך עבדאללה השני. חילופי ההנהגה חוללו שינוי נוסף במדיניותה של ירדן כלפי ירושלים, אשר הושפע משילוב בין שלושה גורמים עיקריים ומידיים: היעדר משקעים אישיים שהיו חקוקים בתודעתו של המלך חסין ושעבדאללה לא היה שותף להם; הצבת הטיפול בסוגיות פנים בדגש על המצב הכלכלי ועל הפערים החברתיים בראש סדר העדיפויות של המלך החדש, לצד התפתחויות העומק ארוכות השנים בזהות הלאומית הירדנית; והמציאות שנוצרה בירושלים בעקבות ההשתלטות המואצת של הפלסטינים על מרבית המוסדות האזרחיים והדתיים בעיר.

זאת ועוד, לנוכח הקיפאון המתמשך בתהליך המדיני בין ישראל לפלסטינים, האינטרס הראשון במעלה של עבדאללה ביחס לירושלים היה למנוע כל שינוי בסטטוס קוו בעיר ובמקומות הקדושים, העלול להצית עימות אלים בין הצדדים (כדוגמת אירועי מנהרת הכותל), הטומן בחובו סכנות לביטחון הלאומי גם של ממלכת ירדן.

המבוי הסתום בתהליך המדיני אפשר לעבדאללה להתבטא ביתר חופשיות כדי להבליט את תפקידה של הממלכה בשמירה על המקומות הקדושים בעיר. עם זאת, בניגוד לאביו שלא היסס להיאבק בפלסטינים ובעולם הערבי והאסלאמי כדי לשמר את מעמדה המיוחד של הממלכה בירושלים, ביקש עבדאללה לפעול בתיאום עם אש"פ ועם מדינות ערב בשאלת ירושלים, באופן שלא יסבך אותו במאבקי כוח עם שכנותיה של ירדן, בעוד שישראל - ולא הפלסטינים - היתה המטרה העיקרית לחיצי הביקורת שלו.

אחד הביטויים המוחשיים לגישה זו ניתן במהלך המשא ומתן שהתקיים בקמפ-דיויד, כאשר ירדן - בהנהגתו של המלך עבדאללה - לא מילאה תפקיד כלשהו במגעים שהתנהלו בין הצדדים בכלל ובסוגיית ירושלים בפרט. התנהגות זו עמדה בניגוד לתפקיד שמילא המלך חסין במחצית השנייה של שנות התשעים במגעים בין ישראל לפלסטינים סביב משבר מנהרת הכותל ב-1996 והסכם וואי ב-1998. לצד זאת, בדומה לאביו, עבדאללה השקיע משאבים רבים בשיפוץ המקומות הקדושים, לעיתים תוך שיתוף-פעולה מאחורי הקלעים עם ישראל (למשל, בכל הקשור לשיפוץ הכותל המזרחי ולהבאת המנבר המשוחזר לאל-אקצא). זאת, מתוך הבנתו, כי בדרך זו יצליח לשמר את ההשפעה של בית המלוכה ההאשמי בירושלים, ללא צורך לצאת למאבק חזיתי ופומבי עם הפלסטינים.

כמו-כן, בעבודה זו יוחד חלק גם לזיקה בין התפתחות הזהות הלאומית הירדנית לבין היחס של בית המלוכה ההאשמי לירושלים. לצד התהליכים הפוליטיים האזוריים, החלה משנות השבעים - במידה רבה כתוצאה מאובדן הגדה המערבית והשלכות מלחמת האזרחים של 1970-1971 - להתפתח ביתר שאת זהות לאומית ירדנית ייחודית. תהליך זה שהוביל לגוויעתו של הרעיון כי "ירדן היא פלסטין ופלסטין היא ירדן", נתן גושפנקא רעיונית ומעשית לטענה ההפוכה, כי "ירדן היא ירדן ופלסטין היא פלסטין", כפי שהומחש בהצהרת ההינתקות ביולי 1988. הממשל הירדני החל להטמיע את רעיון הזהות והתודעה הלאומית הטריטוריאלית, ולעשות שימוש בסמלים היסטוריים מהעבר הנבטי, הרומאי והאסלאמי, כדי להמחיש את רעיון הטריטוריה, הזהות והתודעה הלאומית. זאת, במטרה לקדם את תחושת הירדניות בקרב האוכלוסייה של הגדה המזרחית על גווניה השונים, ובה-בעת להדגיש את ייחודיותה והיותה של ירדן של הגדה המזרחית מדינה עצמאית וריבונית, בהנהגת הבית ההאשמי.

לתופעה זו היתה השפעה גם על יחסו של הממסד הירדני לירושלים, שכן במציאות החדשה שנוצרה, בית המלוכה ההאשמי לא היה צריך עוד לחפש צידוקים לקיומו ולגיטימציה לשלטונו, מחוץ לגבולותיה המוכרים של הממלכה, כפי שנקבעו לאחר מלחמת 1967. אחת המשמעויות

העיקריות הנובעות מהתפתחות זו היא העובדה שלירושלים ולמקומות הקדושים לאסלאם בה אין עוד תפקיד בעל משקל בהבטחת השרידות של הבית ההאשמי.

כתוצאה מכך, החלה ירושלים לאבד בהדרגה את ייחודיותה לטובת סמלים עבר-ירדניים. ביטוי לכך ניתן, למשל, בשינוי שהתבצע בבולים שיצאו לאור בממלכה: עד מלחמת 1967 התפרסמו בממלכה בולים רבים שנשאו תמונות של המקומות הקדושים בירושלים; ואילו החל משנות השבעים של המאה הקודמת, חל שינוי הדרגתי אך משמעותי, ומספר הבולים שתיארו את המקומות ההיסטוריים בגדה המזרחית היה גדול מאלו של ירושלים.

וכך, כחמישים שנים לאחר שהמלך עבדאללה הראשון הצליח לספח לממלכתו את ירושלים המזרחית והמקומות הקדושים, ויותר משלושים שנים לאחר שאביו המלך חסין איבד אותם, עם עלייתו של המלך עבדאללה השני לכס המלוכה, נפתח פרק חדש בתולדות ירדן וירושלים. לא זו בלבד שבית המלוכה ההאשמי אינו ממלא עוד תפקיד משמעותי בקביעת עתידה של ירושלים, אלא אף חשוב מכך, שימור מעמדה המיוחד של ירדן במקומות הקדושים אינו עומד בראש סדר העדיפויות שלו ביחסו לעיר.